

# ניהול הכפרים במחוז ירושלים בתחילת התקופה העות'מאנית

אימי סינגר

בשנת 1517 כבשו העות'מאנים את אזור סוריה רבתי, מצרים וחצי-האי ערב – מחוזותיה הערביים של האימפריה העות'מאנית. אזור סוריה רבתי אורגן מבחינה מינהלית לפי שיטת התימאר, שיטת הארגון שחלה על המחוזות המרכזיים של האימפריה. לפי שיטה זו חולקו מקורות ההכנסה במחוזות לגורמים שונים – לסולטאן, לנציגי השלטון העות'מאני בפרובינציות, לפרשים ולהקדשים. מקורות הכנסה אלו כללו מסים עירוניים, מסחריים ואישיים, מסי מעבר ומסים על היבול הזקלאי מן הכפרים. באמצע המאה הט"ז נרשמו בסנג'ק ירושלים 174 כפרים. הסנג'ק כלל את אזור גב-ההר סביב חברון ועד לכפרים מזרע, קראנא בני זיד ועב'ורין, בדרך מירושלים לשכם.<sup>1</sup> כלכלת הכפרים התבססה בעיקר על גידולי חיטה ושעורה, כרמים, זיתים ושמן זית, פירות וירקות והחזקת עזים וכבשים. רישומי הסקרים העות'מאניים, הטאפו תחריר דפת'רלי, מאפשרים לנו לצייר את התמונה הכללית של הארגון המינהלי באזור.<sup>2</sup>

המינהל הכפרי במחוזות האימפריה העות'מאנית היה מעוניין בעיקר בהבטחת יכוליהם של האיכרים, כדי להבטיח את הכנסות המדינה, וכמניעת הפרעות סדר מחוץ ומפנים. השלטון העות'מאני המחוזי תואר עד כה מבחינת מערכת בעלי התפקידים השונים במחוזות, כגון: הסנג'ק'כ (מושל המחוז), הסיפאחים (הפרשים), הצובאשים (קציני השיטור), הקאדי וכן סגניהם ועוזריהם. האוכלוסייה הכפרית, הנתינים המקומיים שחיו תחת שלטון זה, תוארו כדרך-כלל כגוש אחיד, בלא כל הבחנות. אולם, מתוך עיון ברישומי בית-הדין השרעי של ירושלים – הקאדי סג'ל'רלי – מתאפשר לנו תיאור מפורט יותר של המינהל הכפרי והבנתו בראייה מורכבת יותר.

\* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה שנשאתי בכנס שנערך באיסטנבול בשנת 1989, Fifth International Conference on the Social and Economic History of Turkey. העבודה היא חלק ממחקר מקיף יותר על היחסים בין אנשי השלטון העות'מאני לבין הפלאחים בסנג'ק ירושלים באמצע המאה הט"ז, ראה: A. Singer, 'Ottoman Officials and Palestinian Peasants: Rural Administration in the Sancak of Jerusalem in the Mid-Sixteenth Century' (Unpublished) Ph.D. dissertation submitted to Princeton University, 1989.

1 ראה: א' טולידאנו, 'סנג'ק ירושלים במאה הט"ז – התיישבות כפרית ומגמות דמוגרפיות', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים: בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 77 והמפה מול עמ' 73.

2 עיבוד המידע מן הסקרים של ירושלים ואזור ארץ-ישראל ראה את מאמרו של טולידאנו (לעיל, הערה 1), וראה עוד: A. Makovsky, 'Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwā of Jerusalem', *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 91-127; W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977.



קציר בהרי ירושלים

מרישומי ההליכים המשפטיים אשר התנהלו בפני הקאדי עולות דמויות כפריים יחידים ומצטיירים יחסיהם עם אנשי השלטון העות'מאני.<sup>3</sup>

### ראש הכפר: ראיס אל-פלאחין

דיוננו בדמותו של ראיס אל-פלאחין, ראש האיכרים, מתבסס על מסמכים מן הארכיון העות'מאני, כגון הטאפו תחריר דפתרלרי והמוהקה דפתרלרי (העתקי צווים סולטאניים), ובעיקר על הקאדי סג'לרי של ירושלים.

3 ברצוני להודות לשיח' סעד אל-דין אל-עלמי, מופתי ירושלים ויושב-ראש המועצה המוסלמית העליונה, שאפשר לי לעיין בפנקסי בית-הדין השרעי בירושלים. תודותי גם לפקידי בית-הדין, במיוחד לפקיד הראשי, זין אל-דין אל-עלמי, ולשיח' אסעד אל-אמאם אל-חסיני (קאדי רמאללה לשעבר), אשר עזרו לי בעבודתי.



רועה משבט תעאמרה  
באזור בית-לחם

לכל כפר היה ראיס אחד או יותר (ברבים : רואסא). הראיס נתמנה או נבחר לתפקיד זה בזכות מעמדו הגבוה, גילו או נסיונו, ופעל כנציג הכפר בפני השלטונות העות'מאניים בכל עניין שהוא ובעיקר בענייני מיסוי.<sup>4</sup> ראש הכפר מוזכר בסג'ל בלוויית התואר 'ראיס אל-פלאחין' או 'ראיס אהאלי קרית...' (ראש אנשי כפר...). הרואסא מזהים בסג'ל כבירור, כגון: 'אל-אסד ב. שועיב, מוסא ב. מוסעד ועבד אל-עזיז ב. בסיטה, כולם מבין ראשי איכרי אבו-דייס' או 'מעאלי ב. עליאן ותובה ב. אחמד, ראשי האיכרים של בית-לחם'.<sup>5</sup> במהלך השנים חוזרים בסג'ל שמותיהם של

37

4 בענייני מכירות, החיינישוואין, הסדרי ירושה או מקרים פליליים הופיע לעתים בפני הקאדי איכר יחיד. במקרים כאלה ניתן לפעמים למצוא את הראיס, הבא עם האיכר כעד או ערב לו.

5 סג'ל ירושלים [להלן: סג'ל] כרך 26, עמ' 62; כרך 27, עמ' 73.

אנשים מסוימים שפעלו כרואסא שנים רבות, וכן נזכרים שמות אחיהם של רואסא או בניהם אשר קיבלו אף הם את התפקיד. נראה אפוא כי תפקיד זה היה נחלתן של משפחה או משפחות מיוחסות מן הכפר, ונשמר בידיהן ככל האפשר.

בנוסף לראיס היו עוד נכבדים בכפר, והם כונו בתארים 'משאיח', 'אכאבר' או 'אעיין'.<sup>6</sup> לא ברור האם היה הבדל בין המונחים השונים ומהו. מכל מקום, ניתן לאפיין בעלי תארים אלה כ'נכבדים' או 'זקנים'. כל ראיס נמנה גם עם בני קבוצה זו, אבל לא כל מי שהיה נכבד או זקן שימש ראיס.

להבדיל מן הנכבדים או הזקנים, הרואסא קיבלו באופן רשמי פיצוי או משכורת עבור התפקידים שביצעו. מן המסים והתשלומים השנתיים, שנגבו מהפלאחים, הופרש חלק מסוים עבור הרואסא. לדוגמה: בכפר אבו־דיס דיווחו הרואסא על ההכנסות אשר היו חייבים לזקק, ולאחר מכן נאמר: 'המנהל [של הזקק] מתחייב [לתת] להם [לרואסא] את חלקם [=מְטָלְק] ואת גלימותיהם [ח'לַע], לפי מנהגם הקודם'.<sup>7</sup> הגלימות היו סמל מוכר של מעמד רשמי עוד מימי התקופה הקלאסית של האסלאם ומימי הממלוכים, והעות'מאנים אימצו סמל זה בכל דרגות המינהל.<sup>8</sup> אין מזכירים כלל משכורת או פיצוי לנכבדים ולזקנים.

הראיס היה אחראי על קבוצה מסוימת בכפר המכונה 'צ'מַעַתָה', כלומר קבוצתו או קהילתו. קבוצה זו, כפי הנראה, היתה יציבה למדי, וכללה משפחה מורחבת, שבט, עדה דתית או רובע. הקבוצה היתה רשאית לבחור לעצמה ראיס אחד או יותר. נראה כי הראיס לא נבחר על־ידי הכפר כולו, אלא אם כן היה המקום קטן מאוד, ולכן היה בו רק ראיס אחד.

איננו יודעים כמה רואסא היו אמורים להיות בכל כפר ולפי איזה חישוב נקבע מספרם. בסקרים העות'מאניים, שבהם נרשמו שמות הגברים בכל כפר, לא צוינו הרואסא, ובסגיל לא נמצאו רשימה או מסמך שכללו את כל הרואסא מכפר אחד במועד מסוים. אף בכפרים הקטנים כמו בית־פאסין וביר־זית, שבהם נרשמו 26 ו־24 גברים מבוגרים באמצע המאה ה־19, היה בו בזמן יותר מראיס אחד. בכפרים גדולים יותר, כמו אבו־דיס ובית־ג'אלא, נשאו את התואר 'ראיס', בו בזמן, 10 גברים ואולי יותר.

אין לנו שום ידיעה על שיטת בחירת הרואסא. מתקבל על הדעת שאילו נבחרו הרואסא על־ידי

6 התואר 'שיח' בצורת יחיד נלווה לשמות רבים בסגיל אך התארים 'אכאבר' ו'אעיין' מופיעים רק בצורת רבים. ראה: L. Valensi, *Tunisian Peasants in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge U.K., 1985, pp. 51-56. ולנסי מסבירה שהתארים הללו מצביעים על הסמכות בתוך השבט. היא מדגישה שהתואר כרבים מציין קבוצה המייצגת סמכות ולא יחידים.

7 סגיל, כרך 33, עמ' 386: 'זיעלא אנ־נאטיר אל־קיאם במטלקהם וחילעהם עלא ג'ארי עאדתהם אל־קרים'. נראה ש'מתלק', שפירושו 'החלק ששותרר או ניתן', כוונתו אחוז מסוים או סכום מקובל שהראיס זכאי לו.

8 ראה: N.A. Stillman, 'Khil'a' EP, V, Leiden 1986, pp. 6-7; F. Köprülü, 'Hil'at', *Islam Ansiklopedisi*, V. Istanbul 1950 pp. 483-486. לעתים קרובות חישובו את חלקם של הרואסא כסכום שהוגדר, בין אם בכסף ובין אם בטובין. כישורה למחירן של גלימותיהם. ראה: סגיל, כרך 43, עמ' 534: 'פי נזיר ת'מן חילעהם'. בעצם, הסכום לא התייחס למחיר של גלימה אמיתית אלא נקבע כאחוז מסוים מן המסים. בדרך־כלל מדובר בפחות מ־10 אחוזים. לדוגמה: הרואסא של עין־כארם קיבלו 100 אקצה מתוך 1900 אקצה שהיו חייבים לשלם במסים; בכפר בתיר ניתנו לרואסא 400 אקצה מתוך 4000 אקצה שהיו חייבים לזקק. ראה: סגיל, כרך 27, עמ' 124; כרך 30, עמ' 125. מדי פעם, הסכום היה אף יותר גדול, כמו בכפר סעיר, שבו 3 מתוך 15 סולטאני זהב הוקצבו לגלימות הרואסא.

9 תאפו תחריר דפטר מס' 289 עמ' 141, 157.

השלטון העות'מאני או נציגיו המקומיים, היינו מוצאים סימנים לתהליך זה במסמכי הסג'ל או בתעודות עות'מאניות אחרות. אך עד כה לא נתגלה מידע כלשהו בעניין זה. עובדה זו מעידה על האפשרות שהרואסא אכן נבחרו בתוך הכפרים, ואחר כך אישרו השלטונות את הבחירה.

### הראיס ותפקידו

לראיס היה תפקיד מרכזי ביחסים הקבועים בין נציגי השלטון העות'מאני לאיכרים; הוא היה אחראי לגביית המסים, ומדובר הן במסים על דגנים, שמן־זית וכיוצא באלה והן במס־הגולגולת שהוטל על לא־מוסלמים, הגזיה. לעתים היה עליו להשלים את חלקם של איכרים שלא יכלו לשלם את מסייהם במועד והם החזירו לו את חובם מאוחר יותר. הוא גם היה ערב לחוב המסים של איכרי הכפר שתחת מרותו ולכן נבחר הראיס מקרב האיכרים העשירים או המקורבים למשאבים חשובים בכפר.

הרואסא היו אחראים על התשלומים השנתיים למושל הסנג'ק, לסיפא־הים, שהחזיקו בתימארים (חלקות הכנסה), ולמנהלי הווקפים השונים שנהנו מהכנסותיהם של כפרים מסוימים. בדרך־כלל האחראיות והנטל נתחלקו בין רואסא אחדים. באבר־דיס, למשל, התחלקו שני רואסא שווה בשווה במכסת הדגנים שהיה עליהם לתת לווקף.<sup>10</sup> בכפר רמון התחלקו שלושה רואסא בחוב המסים לנסוח צ'איש (שליח) שהיה לו תימאר בכפר,<sup>11</sup> ושנה וחצי לאחר מכן, התחלק חוב חדש לנסוח בין ארבעה רואסא באותו הכפר;<sup>12</sup> מספר הרואסא בכל כפר לא היה אפוא קבוע. חלוקת החובות בין הרואסא לא היתה תמיד שווה. לדוגמה, 200 מֶד (כמות נפח) החיטה והשעורה שהיה על אנשי עין־כארם לתת לווקף נתחלקו בין שלושה רואסא לשלושה חלקים לא שווים: 84.5 מֶד, 50 מֶד ו־65.5 מֶד.<sup>13</sup> בכפר דיר־עמאר הוטל על שני הרואסא לשלם למושל הסנג'ק 51 סולטאני (מטבע זהב) מן המעשה, על האחד הוטל לשלם 31.5 סולטאני ועל האחר — 19.5 סולטאני.<sup>14</sup>

לפי הסקר העות'מאני של סנג'ק ירושלים משנת 1560, היתה האוכלוסייה הנוצרית בבית־לחם גדולה מן המוסלמית ב־40 אחוזים.<sup>15</sup> במסמך בסג'ל משנת 1555, צויין ששלושה רואסא מוסלמים מבית־לחם היו אחראים על שלישי מן ההכנסות שהגיעו למושל הסנג'ק מן הכפר ושני רואסא נוצרים היו חייבים בשני השלישים האחרים.<sup>16</sup> חלוקת נטל המסים התאימה לחלוקת האוכלוסייה בכפר.

תפקידו של הראיס העמיד בפניו הזדמנויות לא מעטות לחזק או לקדם את מעמדו הפרטי. בדצמבר 1555 באו שלושה נכבדים ('אעיאן') מן הכפר לטרון לפני הקאדי של ירושלים כדי להתלונן על התנהגותו של ג'עואן ב. חמידה, ראיס לשעבר בכפר. לטענתם, בזמן כהונתו הידרדר

10 סג'ל, כרך 28, עמ' 257, 287.

11 סג'ל, כרך 27, עמ' 355.

12 סג'ל, כרך 28, עמ' 281.

13 סג'ל, כרך 28, עמ' 309. מד הוא מיכל למדידת דגנים. 72 מֶד = ג'רארה אחד, והג'רארה של ירושלים שווה ל־3 ג'רארה של דמשק. הערכת הג'רארה הדמשקאית היא כ־200 ק"ג. ראה: ב' לואיס, 'מחקרים בארכיונים העות'מאניים', עלי הסטוריה, ירושלים 1988, עמ' 92.

14 סג'ל, כרך 27, עמ' 169.

15 תאפו תחריר דפתר מס' 516, עמ' 64.

16 סג'ל, כרך 30, עמ' 119.



הכפר ארטס

מצב הכפר והן הכפריים והן המושלים נפגעו ממעשיו. ג'עואן נעצר על-פי בקשתו של פקיד הווקף, שנהנה מהכנסותיו של הכפר, מתוך חשש שהוא עלול להרוס את הכפר כולו. שלושת הנכבדים שהתלוננו מונו לתפקיד רואסא, וג'עואן הודח מתפקידו. השלושה קיבלו על עצמם את האחריות לעיבוד תקיין של אדמות הכפר וערבו לתשלום מסודר של המסים.<sup>17</sup>

מינוי זה של רואסא על-ידי הקאדי עומד בסתירה להצעה שהעלינו לעיל ולפיה הרואסא נבחרו על-ידי בני הכפר, אך זהו מקרה יוצא-דופן. הפקיד היה מודאג לגבי מצבו של הכפר ובחר בשלושת הנכבדים כרואסא, כי הוכיחו את נאמנותם בבואם להתלונן על אחד מבני הכפר. יש להניח שבדרך כלל בעיות פנימיות של הכפר נפתרו בתוכו פתרון מקומי ככל האפשר, הן כדי לחסוך בהוצאות והן להימנע מן הסיבוך שבפנייה לקאדי. בבדיקת כרכי הסגיל של 15 שנה לא מצאנו עדות נוספת לפנייה דומה אל נציג השלטון.

### מקור הראיס

אזכורים לא מעטים מעידים על קיומם של מנהיגים כפריים רשמיים, באזור הרחב יותר של סוריה וארץ-ישראל, הרבה לפני הכיבוש העות'מאני. לראיס היה מקום חשוב מאוד גם בארגון הפנימי של הערים בתקופת השלטון הסלג'וקי.

קלוד כאהן מזכיר את הראיס בסוריה הכפרית בתקופת שלטון הפרנקים, ומזהה אותו כנכבד

אשר מונה על-ידי הסיניור (seigneur) להשגיח על כל מערכת השיפוט בתוך קבוצתו. מערכת שיפוט זו היתה מבוססת על מנהגים מקומיים, ועסקה בעניינים חברתיים, מקצועיים ודתיים ובסכסוכים בעיר או מחוצה לה, בכפרים.<sup>18</sup> אבן תימיה, במאה הי"ד, הזכיר את רואסא אל-קורא, ראשי הכפרים, ברשימת בעלי תפקידים, ואמר שהם 'דהאקינ' (ביחיד: דהקאן), אנשים בעלי רכוש.<sup>19</sup> נג'ר, היסטוריון ומחבר אנציקלופדיה מן המאה הי"ד, הביא רשימה של תפקידי הראיס, ואלו כללו סגירת האדמות המעובדות לפני הקציר כדי להעריך אותן למיסוי וכן השגחה על הקציר, הקטיף, הדיש וכו'.<sup>20</sup> פעולות אלו היו גם מתפקידיו של הראיס בתקופה העות'מאנית. בתעודות הממלוכיות מתחילת המאה הי"ד, שנתגלו בחרם אש-שריף בירושלים,<sup>21</sup> נזכרים ראשי כפרים, אשר נטלו על עצמם לעבד את אדמות הכפרים שלהם, הבטיחו למנוע הפרעות וגם לקחו על עצמם חובות לשלטון בטובין וככסף.<sup>22</sup> בתעודה מסוף המאה הי"ד מצוינים שמותיהם של שלושה כפריים, כל אחד מכונה 'ראיס' וביחד 'הרואסא מן הכפר נובא [באזור חברון].<sup>23</sup> גם אזכורים מן התקופה העות'מאנית באים לחזק את הטענה שהראיס לא היה משרה עות'מאנית מקורית. הגמול שקיבל הראיס הוגדר בסג'ל כגמול המגיע לו 'לפי המנהג הקדום'. הרכה סכסוכים בסג'ל נפתרו על-ידי הפניה ל'מנהג קדום'. קשה להוכיח ש'קדום' מתייחס דווקא לתקופה קדם-עות'מאנית, אך מנקודת המבט של הדור הראשון לשלטון העות'מאני, 'קדום' עשוי בהחלט להצביע על מנהג ממלוכי שגרת.

חוסר ההתייחסות אל הראיס בסג'ל, למעט אזכור תוארו, מצביע אולי על התעלמותם של העות'מאנים מכל מה שקשור לארגון תפקיד זה בכפרים. לפי מספר התעודות בסג'ל המתתייחסות לענייני הכפרים בתקופה זו, נראה שהקאדי היה עסוק במידה מסוימת במה שהתרחש מתוך לעיר. אם הארגון הפורמלי של מנהיגות הכפר (הריאסה) היה דבר שנוסד על-ידי העות'מאנים, היינו מצפים למצוא עדות כלשהי לעובדה זו בסג'ל, אך, כאמור, רק התואר מופיע, ואין מקום שבו מתואר ארגון התפקיד או פרטיו.

באוסף הפירמאנים העות'מאניים הנוגעים לענייני מינהל, אין אף לא אחד העוסק בתפקיד הראיס. לפעמים הוזכר הראיס בטקסט של פירמאן מסוים אך זאת רק משום שהפירמאן מצטט את דברי המכתב או התלונה שעליהם הוא בא להשיב. כך, למשל, השימוש במונח בפירמאן שמדבר על הכמרים והרואסא בכל רובע וכפר, שתפקידם היה להביא את רשימות מס-הגולגולת למושל.<sup>24</sup> פירמאן אחר מדגיש יותר שתפקיד הראיס לא היה מוכר לשלטונות באיסתנבול. הסולטאן שלח פקודה בעניין פלאחים מורדים באזור שכם, וציווה שמנהיגיהם ('מקדם') ייעצרו. בתשובה

18 ראה: G. Cahen, 'Notes sur l'histoire des croisades et de l'Orient Latin, II. Le régime rural syrien au temps de la domination franque', *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 29 (1951), pp. 304, 306-307

19 תקי אל-דין אחמד אבן תימיה, אסיסאסה אש-שרעייה פי אצלחה ארראעי ואר-רעייה, בירות 1966, עמ' 3.

20 אחמד ב. עבד אל-והאב אל-נווירי, נהאית אל-ארב פי פנון אל-ארב, ח, קהיר 1923-1942, עמ' 257-258.

21 רשימה מלאה של התעודות הללו ראה: D. Little, *A Catalogue of Islamic Documents from the Al-haram as Sarif in Jerusalem*, Beirut 1984

22 מצוטט אצל: M. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem* London 1987, p. 67. בורג'ין משתמש רק בתואר כאנגלית 'headman', אך ניתן להבין שמדובר בראיס.

23 ליטל (לעיל, הערה 21), עמ' 203.

24 סג'ל, כרך 32, עמ' 32: [בתורכית] 'זהר מהללה והר קריהנין פפסלרין וראיסלרין גתרוב'.

לפירמאן הסביר מושל הסנג'ק שלמורדים 'אין מנהיגים קבועים [אבל] לכל כפר יש ראש [=ראיס] אחד או שניים'.<sup>25</sup> המושל המקומי היה צריך להסביר אפוא לסולטאן את עקרון הארגון המקומי. לעומת זאת, חיים גרבר מצא שבאזור בורסה באנטוליה, למשל, למרות האופי הקבוצתי או השיתופי של הכפרים שם, כהגדרתו, 'מידה רבה של עצמאות ואוטונומיה קהילתית לא קיבלה תמיכה ממנהיג אחד חזק, בין אם כיהן באופן פורמלי או בלתי פורמלי'.<sup>26</sup>

אף-על-פי ששיטת התימאר העות'מאני הוחלה באזור סוריה וארץ-ישראל זמן קצר לאחר הכיבוש העות'מאני, נראה כי בתחילה לא חוללו העות'מאנים שינויים רבים בארגון הפנימי של הכפר, מלבד הסדרת עיבוד הקרקע והבטחת תשלום המסים. הם שאפו לתפקוד יציב וללא-בעיות של המינהל הכספי, וקשה להאמין שהיו מקימים מנגנון חדש לגמרי ברמת הכפר. נראה כי במקום זאת נהגו העות'מאנים בארגון הכפר כשם שנהגו בסוגים מסוימים של מיסוי — הם הכלילו את הארגון הקיים לתוך המערכת הגדולה יותר שלהם בניהול מחוז דמשק.

מתברר, אם כן, שראיס אל-פלאחין היה דמות קבועה בהתארגנות הבסיסית של הכפר באזור זה. הוא היה בעל מעמד מרכזי ומכריע בניהול הכפר, בזכות תפקידו כנציג האוכלוסייה המקומית במגעים עם נציגי השלטון העות'מאני.

עבודה זו דנה בדמותו של הראיס בארץ-ישראל במאה ה'ט"ז. אין לנו עדיין מידע רב לגבי התפתחות מוסד זה במאות ה'י"ז וה'י"ח. תפקיד המוח'תאר, יורשו של הראיס, נכנס לתקנון הרפורמות העות'מאניות אשר נערכו בתקופת התנטימאת באמצע המאה ה'י"ט.<sup>27</sup>

עלינו לזכור שהאוכלוסייה הכפרית התקלאית היתה רוב מוחלט באימפריה בכל תקופותיה, ולפיכך שומה עלינו לבחון כיצד שילבה האימפריה את האיכרים בארגונה הסדיר וכיצד התנהלו ענייני הכפר תחת שלטונה, כדי להעמיק את הבנתנו את פעילות האימפריה כולה.

25 מוהימה דפתר, כרך 29, מס' 504, התעודה הובאה בספרו של אוריאל הד, ראה: U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, p. 92

26 H. Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder 1987, p. 41

27 על המוח'תאר ראה את עבודתו הרבה של גבריאיל בר על הארגון החברתי-כלכלי של המזרח-התיכון בכלל, ובמצרים וארץ-ישראל בפרט: G. Baer, 'The Village Shaykh in Palestine', *Fellah and Townsmen in the Middle East*, London 1982, pp. 107-145